

МОРАЛНОТО РАЗВИТИЕ НА ЛИЧНОСТТА – ОСНОВНИ ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ПЕРСПЕКТИВИ

Д-р Ваня Христова
ВСУ „Черноризец Храбър”

***Abstract:** Although the diversity of definitions concerning morality, many of us might agree that morality includes the ability to distinguish right from wrong and be proud when we do the right things and to feel guilt or shame when we do not.*

For theorists dealing with development three main components of morality are of interest - cognitive, affective, and behavioral components. Each of the three major theoretical perspectives on moral development focuses on a different component of morality.

In this article will be examined what psychoanalytic theory says about moral affect, what cognitive developmental theory says about moral cognition or reasoning, and what social learning (or social cognitive) theory reveals about moral behavior.

От гледна точка на психологията три основни теоретични аспекта на морала предизвикват интерес по отношение на неговото развитие през детско-юношеската възраст – афективният (емоционален), когнитивният и поведенческият. Всеки един от тях се фокусира върху различни компоненти на моралното развитие, поради което съществуват и няколко основни теоретични гледни точки за моралното развитие.

Психоаналитичната гледна точка за моралното развитие

В търсенето на отговор на въпроса кога човек започва да изпитва морални емоции най-ранният отговор се дава от психоаналитичната теория на З. Фройд. Съгласно психоаналитичната концепция за психичното развитие структурата на зрялата личност включва три функционални части или инстанции – егоистично и ирационално То, рационален Аз и морален Свръх-Аз. Свръх-Азът или съвестта има важната задача да гарантира, че всички намерения, формирани от Аз-а, за да се задоволят поривите на То, са морално приемливи. Според З. Фройд при бебетата и малките деца липсва Свръх-Аза и по същество „всичко е То”, т.е. нагони, поради което те изпълняват своите егоистични мотиви освен в случаите, когато родителите им не ги контролират.

Съгласно психоаналитичните виждания Свръх-Азът се формира по време на фалическият период от развитието на детето (3–6 г.), когато се предполага, че децата започват да изпитват емоционален конфликт заради любовта си към родителя от противоположния пол. Според З. Фройд, за да се разреши Едиповият комплекс, момчето трябва да се идентифицира с моделите, които има за своя баща, особено ако той е заплашителна фигура предизвикваща страх. По този начин то не само заучава своята мъжествена роля, но чрез процеса на идентификация приема и моралните норми на баща си за свои собствени. Аналогично едно момиче, разрешавайки възникналия комплекс на Електра чрез идентификация с майка си, интернализира нейните морални норми. Поради това че момчетата не изпитват силен страх от кастрация за разлика от момчетата, те развиват по-слаб Свръх-Аз, отколкото мъжете. (Freud, 1961; Fisher & Greenberg, 1977)

Въпреки че данните от теорията на З. Фройд по отношение на моралното развитие не са емпирично подкрепени, трябва да се има предвид, че моралните емоции са много важна част от морала на личността като цяло. Изградените в ранното детство взаимоотношения с родителите допринасят в голяма степен за моралното развитие на децата, които в известна степен интернализират моралните стандарти на своите родители.

*Моралното развитие през погледа на теорията
за когнитивното развитие на Жан Пиаже*

Теоретиците, занимаващи се с когнитивното развитие, разглеждат морала в перспективата на развитието на моралното мислене, тъй като процесът на мисленето участва при вземането на решение дали една постъпка е правилна или не. Съгласно теоретиците, привърженици на когнитивните теории, моралното развитие зависи от социално-когнитивното развитие, като специално място се отделя на перспективата на мислите как биха се чувствали другите хора вследствие на лоша постъпка от наша страна или как се чувстват хората, изпаднали в беда. Тези умения ни дават възможност да излезем извън нашата егоцентрична перспектива, да изградим концепция за реципрочност или взаимно отдаване и приемане на двете страни на човешките отношения. (Butler-Bowdon, 2007; Piaget, 2000; Piaget, 1983; Carpendale, 2000)

Ж. Пиаже е сред първите психолози, чиито изследвания върху моралното развитие при децата имат пряко отношение към съвременните теории, занимаващи се с изучаването на тази проблематика. Той проучва детските морални оценки, фокусирани върху два аспекта на моралното

мислене – *зачитане на правилата и концепциите за справедливост*. (Piaget, 1965; Пиаже, 2006).

Закономерностите на развитието на първия аспект на моралното мислене – *зачитането на правилата*, Ж. Пиаже проучва като организира игри на топчета с деца на възраст между 5 и 13 години. Той им задава въпроси като например „Откъде идват правилата при игра на топчета?“, „Трябва ли всички да се подчиняват на правилата?“ и „Могат ли тези правила да бъдат променени?“.

При изследването на втория аспект на развитието на моралното мислене – *концепцията за справедливостта* на децата, Ж. Пиаже им дава истории за размисъл, които изискват морално решение на определен проблем.

Например:

Първа история. Малко момче на име Джон се намира в своята стая. Той е повикан на вечеря и отива в трапезарията. Зад вратата има стол, а на него поднос с 15 чаши. Джон не би могъл да знае, че всичко това се намира зад вратата. Той влиза в стаята, вратата се удря в таблата, чашиите падат и всички се чупят.

Втора история. Малко момче на име Хенри се опитва да си вземе нещо сладко от шкафа, след като неговата майка излиза навън. Той се качва на един стол и протяга ръка, но сладкото е твърде високо и той не може да го достигне. Докато се опитва да го достигне, Хенри удря една чаша, тя пада на земята и се чупи. (Piaget, 1932/1965, p. 122)

След като чули историите, децата били помолени да отговорят на въпроси – „Кое дете е непослушно и защо?“ и „Как трябва да бъдат наказани за непослушанието си тези деца?“. Използвайки тези техники на проучване, Ж. Пиаже формулирал своята *етапна теория за моралното развитие*,

която включва предморален етап, етап на хетерономичен морал и етап на автономен морал. (Gelman & Baillargeon, 1983)

Предморален етап (premoral period). Според Ж. Пиаже децата в предучилищна възраст осъзнават в незначителна степен правилата и не са особено загрижени за тяхното спазване. В играта на топчета те не играят систематично с намерение за победа, а вместо това като че ли сами изграждат свои собствени правила и считат, че отбелязването на точка в играта им дава възможност да дойде техният ред за забавление.

Хетерономичен морал (heteronomous morality) се обособява на възраст между 5 и 10 години, когато децата започват да изпитват силен респект към спазването на правилата. Съгласно Ж. Пиаже „хетерономия“ означава да се намираш „под властта на другите“.

През периода на хетерономичния морал децата вярват, че правилата се определят от мощни авторитетни фигури като Бог, полицията или родителите им и техните разпоредби са свещени и неизменни. През този етап децата считат правилата за абсолютни морални норми и вярват, че има „правилна и грешна страна“ във всеки един морален въпрос и правилната винаги се свързва със спазването на правилата.

През този етап децата са склонни да съдят палавостта и непослушанието по-скоро от гледна точка на обективните последици, а не от гледна точка на намерението на дадения акт.

Те също така подкрепят наказанието, свързано с изкупуването на вината, заради самото наказание, без да го съотнасят към естеството на забранения акт. Освен това вярват в иманентната справедливост или идеята, че заради нарушените правила ще бъдат наказани по един или друг начин. През този период от своето развитие децата считат, че животът е честен и справедлив.

Автономен морал (autonomous morality). Този етап от моралното си развитие децата достигат на възраст между 10 и 11 години, когато осъзнават, че социалните правила са произволни споразумения, които могат да бъдат оспорени и дори променяни със съгласието на хората, които ги определят. Те също така смятат, че правилата могат да бъдат нарушени в полза на човешките потребности, а класифицирането на решенията като добри или лоши в по-голяма степен се определят от намерението на лицата при нарушаването на социалните правила, а не от обективните последици от самия акт.

При вземането на решение как да се накажат нарушенията децата в стадия на автономния морал обикновено благоприятстват реципрочните наказания. Според тях предотвратяването на нарушаването на правилата би могло да стане, ако има отнасяне на някои наказателни последици като „криминални”, така че нарушителят да разбере последициите от едно престъпление и тогава вероятността то да се повтори става по-малка. Към края на този период децата не вярват на иманентната справедливост, защото са научили от опит, че нарушаването на социалните правила често остава незабелязано и ненаказано. (Gelman & Baillargeon, 1983)

Морално развитие, Лоурънс Колберг

Вдъхновен от работата на Жан Пиаже, Л. Колберг формулира изключително влиятелна стадиална когнитивна теория за моралното развитие. Той започва своята работа чрез задаването на въпроси за разрешаването на различни морални дилеми на момчета на 10, 13 и 16 години. Анализът на отговорите на децата дава основание на Л. Колберг да заключи, че моралното развитие прогресира чрез преминаването през

универсална и инвариантна последователност от три общи морални нива, всяко от които се състои от по два отделни етапа. Всеки следващ етап е свързан с предходния и представлява по-сложен начин на мисловните процеси относно търсенето на отговори на морални въпроси. Според него човек не може да прескочи даден етап от своето развитие, а този, който е достигнал до по-висок етап, няма как да регресира до по-ранните етапи. (Kohlberg, 1963; Kohlberg, 1966; Kohlberg, 1984)

Първо равнище – предконвенционален морал. На това ниво правилата все още са външни за Аз-а, а не субективно присъщи. Детето се съобразява с правилата, наложени от авторитетните фигури, за да се избегне наказанието или да получи лична изгода. Перспективата за личностна изгода доминира.

Първият стадий на това равнище се определя като **„ориентация към подчинение и наказание”**. Положителната или отрицателна страна на даден акт зависят от неговите последици. Детето се подчинява на авторитетите, за да избегне наказанието, но не може да класифицира акта като грешен, ако няма да бъде наказано. Колкото повече вреди нанася даденият акт или колкото по-тежко е деянието, толкова актът е класифициран като „по-лош”.

Вторият стадий на това равнище се определя като **„стадий на личния интерес” („инструментален хедонизъм”)**. При лицата, намиращи се на този втори стадий от моралното развитие, се наблюдава съобразяване с правилата, за да се получи определена награда или задоволят определени лични потребности. В този случай аргументите се определят в зависимост от личната полза, която може да се извлече от постъпката. През този стадий има наличие и на известна загриженост за перспективата на другите, но тя е базирана на надеждата за обезщетение в замяна.

Второ равнище – конвенционален морал. На това ниво индивидът вече има субективно изградени много морални ценности и се стреми да се подчинява на правилата, определени от другите, на първо място, за да спечели тяхното одобрение, а по-късно – за да спазва и обществения ред. Перспективите за другите хора се оценяват и обмислят сериозно.

Трети стадий на това равнище е стадият **„доброто дете”** или ориентация към одобрение от страна на другите. Хората често са оценявани чрез техните намерения и чувството да се чувстваш ценен и важен, както и да зачиташ чувствата на другите.

Четвърти стадий е **„ориентация към законността и реда”**. Това, което е правилно, е това, което се основава на установените правила, ред, уважение към властта и законите. Поведението се оценява като добро, ако съответства на законно установените норми. Причините за това са не толкова страхът от наказание, а убеждението, че законите и правилата за поддържане на обществения ред трябва да се спазват.

Трето равнище – постконвенционален морал. Индивидът определя кое е правилно и кое не от гледна точка на общоприетите принципи на правосъдието, които са общовалидни а не само мнението на конкретните авторитетни фигури. На този етап човек може да разграничи това, което е морално правилно и законно.

Към това равнище са включени последните два стадия от моралното развитие според Л. Колбърг.

Пети стадий е **„ориентация към обществен договор и демократичност”**. На този етап се осъществява разбирането на основните цели, обслужвани от закона, и опасението, че правилата се формират чрез демократичен консенсус така, че да се изрази волята на мнозинството и да се максимизира социалното благоденствие.

Шестият стадий се обозначава като „*ориентация към универсалните принципи*”. Това е най-високият етап на моралното мислене, през който личността определя кое е правилно и кое не въз основа на личностно генерираните принципи (съвестта), независимо от законността или мнението на другите хора. Съгласно Л. Колбърг последният шести стадий представлява идеалното морално мислене.

Трябва да се има предвид, че етапите на моралното развитие зависят отчасти от изграждането на способността да се мисли в перспектива. Ако индивидът е способен да мисли в перспектива, по-различна от своята собствена, моралното мислене прогресира от егоцентрично към фокусирано върху личното благосъстояние, – това е предконвенционалното ниво; когато се преминава към загриженост за другите (родители, приятели или други членове на обществото), се навлиза на конвенционално ниво, а при възможност за координиране на различни гледни точки и определяне на гледните точки (перспективата) за всички хора – на постконвенционално ниво (Carpendale, 2000).

Морален бихевиоризъм

Като един от представителите на социалните теоретици, Албърт Бандура, със създадената от него социално-когнитивна теория, се интересува предимно от поведенческите компоненти на моралното развитие и причините за възникването на просоциалното поведение. Тези теоретици твърдят, че моралното поведение се изучава посредством обучението чрез наблюдение и принципите на подкрепа или наказание. Според тях моралното поведение може да бъде силно повлияно и от ситуационните фактори (Bandura, 1991; Bandura, 1989).

Съгласно социално-когнитивната перспектива на Ал. Бандура моралното познание е свързано с моралните действия, реализирани чрез механизмите за саморегулиране, които включват контролирането и оценката на собствените действия (или очаквани такива), неодобряване на себе си, когато възнамеряваш да направиш нещо грешно, и одобрение на собственото поведение, когато се държиш отговорно или хуманно. Чрез съпреживяването на последствията за себе си човек е способен да упражни самоконтрола си, да инхибира порива си да се държи лошо и да запази поведението си в съответствие с интернализираните стандарти за морално поведение. Понякога тази система за морален самоконтрол би могла да победи силните ситуационни влияния, които ни подтикват да направим нещо грешно. Въпреки това, според Ал. Бандура, ние сме си създали механизми за морална неангажираност, които ни позволяват, въпреки че ние осъзнаваме разликата между добро и зло, да избегнем осъждането на нашата постъпка, когато проявяваме неморални поведение. Мнозина от нас се научават на правилните морални стандарти, но някои се придържат стриктно към тях, докато други намират начини за освобождаване от морала. (McAlister, Bandura, & Owen, 2006)

От представените по-горе теоретични гледни точки за моралното развитие става ясно, че моралът включва в себе си три основни теоретични аспекта – афективен, когнитивен и поведенчески. Моралните емоции са представени в психоаналитичната теория на З. Фройд с акцент върху формирането на Свръх-Аза в предучилищна възраст. Моралното мислене е във фокуса на когнитивното развитие на детето, застъпено в теориите на Ж. Пиаже и Л. Колберг. Социално-когнитивните теории и по-специално Ал. Бандура разглеждат морала като заучено поведение, повлияно от основните

процеси на учене, саморегулиране на когнитивните процеси и ситуационното влияние.

Като цяло бихме могли да обобщим, че познаването на предвидимите модели на нравственото, психосоциалното и когнитивното развитие би следвало да се отчита при функционирането на децата както в училищната, така и в семейната им среда.

Трябва да се има предвид и фактът, че преминаването от външно контролирани действия към вътрешни стандарти и принципи за регулиране на моралното поведение е решаващият етап по пътя към моралната зрялост на личността.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Пиаже, Ж.** (2006) Морално суждение у ребенка. Москва.
2. **Bandura, A.** (1989) Social cognitive theory. In R. Vista (Ed.), *Annals of child development* (Vol. 6, pp. 1–60). Greenwich, CT: JAI Press.
3. **Bandura, A.** (1991) Social cognitive theory of moral thought and action. In Kurtines, W. M., & Gewirtz, J. L. (Eds.), *Handbook of moral behavior and development* (Vol. 1, pp. 45–103). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
4. **Butler-Bowdon, T.** (2007) *50 Psychology Classics*, Nicholas Brealey Publishing.
5. **Carpendale, J. I. M.** (2000) Kohlberg and Piaget on stages of moral reasoning. *Developmental Review*, 20, 181–205.
6. **Fisher, S. & Greenberg, R. P.** (1977) *The scientific credibility of Freud's theories and therapy*. New York: Basic Books.

7. **Freud, S.** (1961) The ego and the id. In J. Strachey (Ed. & Trans.), The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud (Vol. 19). London: Hogarth Press. (Original work published 1923.)
8. **Gelman, R. & Baillargeon, R.** (1983) A review of Piagetian concepts. In P. H. Mussen (Ed.), Handbook of child psychology: Vol. 3. Cognitive development. New York: Wiley.
9. **Kohlberg, L.** (1963) The development of children's orientations toward a moral order: I. Sequence in the development of moral thought. *Vita Humana*, 6, 11–33.
10. **Kohlberg, L.** (1966) A cognitive-developmental analysis of children's sex-role concepts and attitudes. In E. E. Maccoby (Ed.), The development of sex differences. Stanford, CA: Stanford University Press.
11. **Kohlberg, L.** (1984) Essays on moral development: Vol. 2. The psychology of moral development. San Francisco: Harper & Row.
12. **McAlister, A. L., Bandura, A. & Owen, S. V.** (2006) Mechanisms of moral disengagement in support of military force: The impact of Sept. 11. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 25, 141–165.
13. **Piaget, J. & Inhelder, B.** (2000) *Mental Imagery in the Child*, Routledge.
14. **Piaget, J.** (1965) *The moral judgment of the child*. New York: Free Press. (Original work published 1932.)
15. **Piaget, J.** (1983) Piaget's theory. In P. H. Mussen (Series Ed.) & W. Kessen (Vol. Ed.), Handbook of child psychology: Vol. 1. History, theory, and methods (4th ed.). New York: Wiley.